

Jerzy Snopek

A közép-európai értelmiség és a magyar példa

Közép-Európa a legújabb időkben – a felvilágosodás korától kezdve – az értelmiség számára egyenesen modellértékű tartományt jelentett. A sajtóságos történelmi és strukturális körülmények éppen ebben a régióban alakították ki az értelmiség tevékenységi terepét, jelölték ki szerepét és határozták meg kötelezettségeit más osztályok és társadalmi rétegek, a honi nemzeti közösségek iránt. Ebben az összefüggésben elsősorban a szűkebb értelemben vett értelmiségre gondolok, egy osztályok közötti vagy osztályok fölötti, kifejezett önazonossággal rendelkező rétegre, amelyet autonómia, sőt szellemi függetlenség jellemez. Másfelől nézve olyan értelmiségi elitről, csoportról van szó, amely egy egész közösség számára határozza meg a gondolkodási és viselkedési mintákat, egyúttal figyelemmel kíséri azok betartását.

Az értelmiséghez fűződő kutatások hagyományában az a vélemény alakult ki, hogy az alapító aktus a (főleg nyugat-európai) értelmiségieknek a magatartása volt, amelyet szélesebb értelmiségi háttérük képviselt az ún. Dreyfus-ügyben. Ha olyan látványos eseményeket keresünk, amelyek jelképei lehetnek egy új, specifikus társadalmi réteg születésének, mélyebbre is nyúlhatunk a múltban, és felfedezhetjük a Dreyfus-ügy sajátosan felvilágosodás kori előképét, a Calas-ügyet, amely nagy visszhangot keltett az egész akkori

Európában Voltaire és szabadgondolkodó értelmiségi utánpótlás révén. Ezeknek a felvilágosodás kori értelmiségieknek a hangja ugyanolyan szuverén, partikuláris összefonódásoktól mentes, a pillanatnyi politikai érdekeken túllépő, általánosabb humanista értékekre hivatkozó hang volt, mint Dreyfus védőinek véleménye. És bár mindkét esemény nyugat-európai terepen zajlott le, nem igazán lehet megkérdőjelezni azt a tézist, hogy az értelmiség szűkebb, étoszhoz, elhivatottsághoz, misszióhoz stb. kapcsolódó értelemben olyan jelenség volt, amely különösen Közép- és Kelet-Európa történelmében hagyott nyomot. Mindez az itteni – leigázott, elnyomott, államiságtól századokon át megfosztott, különféleképpen éhhalálra ítelt – nemzetek sajátos történelmi sorsának alakulásához kapcsolódott. Nem vonatkozik mindez, természetesen, Oroszországra vagy Ausztriára. Az értelmiség helyzete Oroszországban a cári uralom és a szovjet uralom idején egyaránt emlékeztetett – de csak bizonyos mértékben – a lengyel, a magyar vagy a cseh értelmiség 1945–1989 közötti helyzetére. A különbség oka természetesen az volt, hogy az orosz értelmiség számára saját totalitárius és hatalmas állama jelentette az ellenséget. Jellegénél és státusánál fogva ez az állam egyúttal csábítást és csapdát is jelentett az értelmiség egy részének esetében, ész-

revétlenül elcsábíthatta, elnyomhatta azt a megfelelően értelmezett status quóra, hazafiságra, nemzeti büszkeségre, a nagy birodalom idealizált küldetésére stb. hivatkozva. Ezzel szemben a közép-európai értelmiség a szovjet uralom idején – tevékenysége radikális megnyilvánulásai során – saját országa hatóságait, saját államát támadta, miközben tisztában volt azzal, hogy országa jelentős mértékben meg van fosztva önrendelkezési jogától, és az elnyomás fő forrása kívül található. A dolgok ilyen állása mellett másként festettek a csábítás kérdései, az ideológiai függőségek, az erkölcsi preferenciák és választások, a hazafias kötelezettségek, a nemzettel kapcsolatos érzések és komplexusok. Tegyük még hozzá, hogy itt nagyobb rangja volt a nemzeti önazonosság kérdésének is.

A közép-európai értelmiség feladatai világosabbak voltak a nemzeti elnyomás idején, a saját államiság hiányának korszakában. Étosza ilyenkor nem volt annyira korlátozott, és nem deformálták különböző osztályok vagy saját társadalmi töredékeinek eltérő érdekei és nézetei. Létezett ugyanis az egész társadalmat, különösen pedig az egész nemzeti közösséget a társadalmi és politikai megosztottság fölött egyesítő hatalmas erő. Ennek az erőnek a forrása a szabadság és függetlenség visszaszerzésének imperatívusza által megjelölt nemzettudat volt. Nem zárta ez ki az ideológiai különbségeket, politikai vitákat és civódásokat az eljövendő lengyel állam formájáról, mégis éppen ezen az alapon – és az általánosan elfogadott nemzeti elvek fundamentumán – az akkori, étoszt képviselő értelmiség számonkérte az egyetemes humanista értékeket, kiállt az igazság, a társadalmi igazságosság mellett, kiállt

a megsértettek, lenézettek, kisémmizettek stb. védelmében.

Mindez a lengyel valóságban rajzolódott ki talán a leglátványosabban. A magyar helyzet állt strukturális szempontból legközelebb hozzánk, ugyanakkor lényegesen eltérő is volt. A hasonlóság abból fakadt, hogy a Két Nemzet Köztársasága és a Szent Korona Ország, amelyekkel a történelem kegyetlenül bánt, s mindkettőt hanyatlásba taszította, és sok évtizedre, sőt évszázadra megfosztotta függetlenségétől, soknemzetiségű országok voltak. Ez a gyengeség azonban nem ugyanolyan bélyeget nyomott Lengyelország és Magyarország jövőjére, s aránytalan következményekkel járt. Lengyelország harmadik felosztása idején a különbségek már szembeötlőek voltak, és nem is múltak el az elnyomás korszakának végéig, 1918-ig. Az egykori nemesi Köztársaságot ugyanis szétszította egymás között három szomszédos állam, miközben a történelmi Magyarország a modern idők küszöbén állt, a XIX. század elején a Habsburg Birodalom – a törökkel vívott különféle csetepaték rendezése után – (szinte) teljesen bekebelezte. Az új helyzetben a magyarok eléggé privilegizált pozíciót kaptak, miközben nagymértékben megőrizték az egykori soknemzetiségű állam viszonylag önálló struktúráját – az ország a bécsi hatalomnak volt alárendelve, de feljebbvalója volt a horvát nemzetnek és az összes, az egykori Szent István-i államot alkotó nemzeti kisebbségnek. Különleges helyzet volt ez; a minket érdeklő perspektívából nézve – paradox, kollíziós, belső ellentmondásoktól terhes állapot, amely széthúzást, dilemmákat, ellentéteket szült az erkölcsi értékek választásának kérdésében, az érték megítélésében, s így a *de facto* értelmiségi terüle-

teket illetően is. Ezeknek a struktúráknak a keretein belül a magyarok ugyanis egyszerre voltak elnyomók és elnyomottak, leigázók és leigázottak. Konfliktusos helyzetekben, hogy csak a magyar Népek Tavaszát említsük, Bécs fenntartások nélkül használta ki a magyarok gúzsba kötöttségét, és ügyes propagandával saját nemzeti kisebbségeit fordította ellenük. A hegemon ilyenfajta manipulálásai, többek között a magyarok történelmi tudatának befolyásolása, ekkor már elég régi hagyománynak számítottak, és még visszatérünk hozzájuk. A nemzeti szabadságharc 1849-es végleges veresége után ahhoz hasonló légkörben, mint amilyen nálunk alakult ki a januári felkelés után, 1867-ben a magyarok kiegyezést kötöttek az osztrákokkal, amelynek értelmében a még mindig függő viszonyban lévő magyar állam némiképp nagyobb autonómiához jutva, tagja lett az Osztrák–Magyar Monarchiának. Ez az aktus kétértelmű volt, évek múltán a történészek általában kritikusan ítélték meg mint olyat, amely leépítette a nemzeti tudatot, elaltatta a szabadság kivívásával kapcsolatos törekvéseket. Ugyanez a körülmény határozta meg a magyar értelmiség helyzetének sajátosságát. Hiszen ez volt az a korszak, amikor az ismert civilizációs és társadalmi folyamatok eredményeként a közép-európai értelmiség úgy erősödött meg, mint különálló társadalmi réteg, amely elszakítja az anyai rendekhez vagy osztályokhoz kapcsoló köldökzsinórját, szuverenitásra tör, egyre inkább tudatában van társadalmi – és nemzeti – küldetésének. E téren a romantikában uralkodó helyzethez viszonyítva egyenesen letaglózó volt a különbség.

Részletesebb összehasonlító elemzések nélkül is meg lehet állapítani a lengyel értelmiségről, hogy

hősies korszakában, a XIX. század utolsó negyedében és a XX. század első két évtizedében lényegesen aktívabb, szolidárisabb és egységesebb volt, mint a magyar értelmiség. Ez a benyomás paradox módon annak tudatában vetődik fel, hogy a lengyel értelmiségnek, különösen a XIX. században, két egyformán erős áramlata létezett: a konzervatív-hagyományörző és a demokratikus-liberális, míg Magyarországon az első volt az uralkodó irányzat. Úgy fest a helyzet, hogy a kiegyezés és annak következményei, a függetlenségi törekvések vereségét követő traumákkal együtt, valóban sok évre lefékeztek a magyar szabadságharcos lendületet. Amint háttérbe szorultak a fennkölt nemzeti törekvések, amint bizalmas barátság alakult ki az uralkodó hatalommal, elfogadottá vált a *status quo*, eltűnt az értelmiségi szolidaritás – és jelentős mértékben az aktivitás – alapja. A tudat kétszínűsége, a nem mérhető dolgok figyelmen kívül hagyása, a hazafiak korábbi nemzedékeinek ideáljaihoz való hűtlenség érzése stb. a társadalom bizonyos köreiből szegyenkező, másokban már észre sem vehető amnéziát váltott ki, és meggyengítette a tenni akarást. Az idős Kossuth emigrációból érkező hangja egyre inkább pusztába kiáltott szó lett. Petőfinek, a forradalom bárdjának, a szabadság, egyenlőség és testvériség lovagjának, egyúttal ezek vértanújának emléke széteszlott a nemzetben. Csak Petőfi szellemi örököse, az utolsó magyar próféta-költő, Ady Endre volt képes felrázni honfitársai lelkiismeretét, visszaadni nekik a múlt emlékét és érzékennyé tenni őket saját jövőjükre.

Azt hihetné az ember, hogy a nemzettudat a nemzeti lét garanciáját jelentő államiság hiányakor válik különösen élővé és intenzívvé. Megerősíti

ezt Lengyelország példája. Még azt is elfogadhatjuk, hogy ez általánosan fellépő törvényszerűség, amelyre Magyarország történelmében is számos bizonyítékot találunk. Ám e történelem különleges pillanatában, az Osztrák–Magyar Monarchia idején, a magyar nemzettudat elhalkult, viszont kétszeres erővel jelentkezett – paradox módon – akkor, amikor Magyarország, évszázados elnyomatás után visszanyerte függetlenségét. A függetlenséget ugyanis fájdalmas körülmények között, a Monarchia, vagyis egy államok fölötti képződmény vereségének következményeként nyerte vissza, amely képződménnyel 1867 után a magyar társadalom elég széles körei azonosultak.

A magyarok tudatán azonban elsősorban az a kínzó trauma hagyott nyomot, amelyet a függetlenség visszaszerzésével együtt éltek át. Ez a trauma nem a Monarchia közvetlen bukásához, hanem a történelmi magyar nemzetnek, Szt. István országának közvetett bukásához kapcsolódott. Az 1920-ban Trianonban megkötött békeszerződés értelmében ugyanis az új magyar állam erősen megcsonkított formában jött létre: területe 93 ezer négyzetkilométert tett ki (a történelmi Magyarország 325 ezer négyzetkilométerével szemben), amelyen 8 millió lakos élt (a történelmi Magyarország 21 milliós lakosságával szemben). Az újjászületett állam határain kívülre, a szomszédos országokba mintegy 3 millió született magyar került. „A Trianon revíziójáról, a földek és emberek egyesítéséről szőtt álom – először nyíltan hirdetve a hivatalos politika által, majd eltitkolva – határozta meg a magyar nemzettudatot a következő évtizedekben.”

Kijelenthetjük, hogy a trianoni trauma ma is rányomja bélyegét a magyar tudatra. Egyfelől hatással van a mai magyar értelmiségi tudat sajátos paradigmájának formájára, meghatározza annak vektorait, érzelmi-emocionális kötelékeit, a feszültségek területeit, az érvelés módozatait, a kívánatos és elvetendő értékek hierarchiáját. Másfelől a nemzeti önazonosság kérdését az említett paradigma fontos elemévé teszi, diakrón tengelyen éppúgy, mint szinkron síkon. Ezért van különös rangja az emlékezésnek és a történelmi tudatnak a magyar értelmiségi vitákban, egyúttal nagy jelentősége a nemzeti önazonosság témájával kapcsolatos fejtegetéseknek, amelyek a magyar horizonton megjelenő aktuális nemzetiségi feszültségek kontextusába ágyazódnak.

Az önazonosság problematikája, különösen nemzeti (nemzetiségi) nézőpontból a magyar tudatot sokkal jobban leköti, mint pl. a lengyelekét. Nem jelenti ez azonban azt, hogy az egész magyar értelmiség figyelmét erre összpontosítja. Nem volt ez a figyelem monolit száz (és még több) évvel ezelőtt, és ma sem az. Mindig két jól látható táborra oszlott: a nép-nemzeti és a polgári-liberális táborra, jelentős konzervatív szárnyal (urbánus). Ennek a hagyományos, mai napig ki egyenlítettlen felosztásnak a forrása a soknemzetiségű állam struktúrájában keresendő, különösen pedig abban, hogy a polgárságon belül a nem-magyar – főleg német és zsidó elem – volt domináns. Ez az elem alapvetően asszimilálódott, de megőrizte sajátos jegyeit és preferenciáit, amelyek különböztek a magyarokéitól. Míg a nép-nemzeti irányzatban különös jelentőséget és értéket tulajdonítottak a magyar kultúra tősgyökeres, népi, paraszti forrásainak és jellemzőinek,

addig az „urbánusok” elsősorban a polgári hagyományokra és a nyugat-európai inspirációkra támaszkodtak. A két áramlat képviselői egyaránt kegyelettel viseltettek a helyi vagy regionális értékek iránt, kultusszal övezték szülőfalujukat vagy városukat, de általában csak a népiek tartották ősi vagyonukat a haza részének, saját falujukat vagy régiójukat egy általánosabb érték, vagyis a magyar föld reprezentációjának, amelyet nem szabad elhagyni, ahol – miként a nagy romantikus költő, Vörösmarty Mihály tanította – „élned, halnod kell”. Meglepő jelenség, különösen lengyel szemszögből nézve a vallási elem csekély jelenléte a nemzeti önazonosság a magyar értelmiség által létrehozandó modelljében. A vallási elem jelentős történelmi szerepet játszott a régmúlt századokban, különösen a történelmi Magyarország hatalmának idején. Aból a korszakból származik a lengyelekéhez hasonló mítosz, mely szerint Magyarország „a kereszténység védőbástyája”. A vallás hosszú időn át volt a történelmi emlékezet és a nemzeti mitológia alkotórésze, de a társadalmi tudatot szervező élő tényezőként megszűnt létezni, amikor véget ért a Porta felől fenyegető veszély. Ezután a magyarok a katolikus Ausztriával kerültek szembe, ami semlegesítette a katolicizmus identifikáló szerepét, e területen másodrendűvé degradálta a protestantizmushoz (különösen a kálvinizmushoz) viszonyítva, bár az a katolicizmushoz képest kisebb társadalmi erőt jelentett, és különösen a nem magyar származásúak körében volt túlságosan népszerű. Vagyis Magyarországon annak az önazonossági formulának, hogy „a magyar: katolikus” vagy még inkább, hogy „a magyar: protestáns” vagy akár az, hogy „a magyar: keresztény”, nem volt

létjogosultsága. Egyébként később, az elnyomatás idején, valamint 1945 után sem játszott Magyarországon az egyház olyan fontos szerepet a társadalom szubjektivitásáért és a nemzet szabadságáért folytatott harcok történetében, mint Lengyelországban. Voltak vértanúi, mint a rendíthetetlen Mindszenty bíboros, de még ő is – elfordulva az 1956-os forradalomtól – eltékozolta a magyar katolikus egyház bizonyos történelmi esélyét. Ugyanakkor a társadalmi emlékezetben megmaradtak a papság és a Rákosi-féle önkényuralom között megkötött szégyenletes kompromisszumok példái. Mindez oda vezetett, hogy manapság a magyarok nemzeti identitását veszélyeztető globalizációról vagy az európai integrációról szóló vitákban az önazonosság keresztény aspektusa szinte észrevehetetlen.

Továbbra is élő azonban ebben a kontextusban a magyarok származásának kérdése, az önazonossággal kapcsolatos fejtegetésekben ugyanis rendkívül hasznos és hatásos. A magyarok tudatában évszázadok óta a nemzeti mitológia részeként van jelen. A XX. században komoly tudományos kutatások motívuma lett, felbukkant a magyar költészetben is. Az identitás problémáját több nézőpontból lehet vizsgálni. Beszélhetünk önazonosságról mint az önmagunkkal való identitásról, és ilyen értelemben mint egyedi és megismételhetetlen jelenségről. Ha ilyen értelemben akarjuk meghatározni az önazonosságot, meg kell keresni a megkülönböztető jegyeket (vagy ha adminisztratív eljárásról van szó – az illető személynek tulajdonítani azokat). Emberi személy esetében lehetnek ezek ujjlenyomatok, vagy lehet DNS-kód. A biológia

(anatómia) irányába fordultak – mint tudjuk – a rasszista indíttatású kutatások. Ilyen érvek magyar publicisták spekulációiban is előfordulnak: próbálják megtalálni a magyaroknak azt a mitikus sajátosságát, amelynek következtében etnikai magányra vannak ítélve az európai népek között.

Másfelől, az önazonosságról beszélve, bizonyos nagyobb közösséghez való tartozásra gondolunk (vagy pedig különféle közösségekhez, társadalmi csoportokhoz stb. való véletlen tartozásra).

A nemzetük származásánál kapcsolatos magyar vitákban mindkét perspektíva jelen van. Miután számos viszontagság után megérkeztek Európába és letelepedtek a Kárpát-medencében, megismerkedtek az európai népekkel, rá kellett döbenniük, hogy nincsenek köztük rokonaik. Nyelvük, amely a legkisebb mértékben sem hasonlít más nyelvekhez, ugyancsak ezt bizonyította. Száz évvel később ugyan már részei voltak a keresztények nagy családjának, etnikailag keveredtek a szláv bennszülöttekkel, de megőrizték különbözőségük tudatát és emlékezetüket elsődleges hazájukról, amelyet valahol a határtalan Ázsiában hagytak. Viszonylag gyorsan kezdték keresni őshazájukat és a rokon népeket egyaránt. Már a X. században – félig intuitív módon – a „keleti törökök” felé fordultak, bennük látva rokonaikat, a XIII. századtól kezdve pedig expedíciókat indítottak Ázsia belsejébe az ősmagyarok és egykori fészük felkutatására. Ilyen feltáró utakat rendszeresen szerveztek a következő évszázadokban is, és – érdekes módon – napjainkban sem hagyták abba a kutatást, bár időközben már sok mindent megtudhattak származásukról. A módszeres kutatások úttörői ezen a területen kiváló

tizenkilencedik századi tudósok voltak: Vámbéry Ármin, különösen pedig Kőrösi Csoma Sándor, aki egészen Tibetig jutott el. Az őshazakutatások a mai napig tartanak, egyre jobban emlékeztetve – ahogyan azt másutt már megírtam – „csalóka remények utáni hajszára”, bár kétségtelenül van alapjuk a valóságban. Éppen csak ősrégi, szétszóródott, szinte megfoghatatlan valóságban. A XX. század harmincas éveiben a kiváló író, Illyés Gyula meghatóva írta, hogy Oroszország (Szojjetunió) keleti részein olyan emberekkel találkozott, akik a magyarokéhoz meglepően hasonló szavakat használtak.

Az évszázadok óta zajló expedíciók, történelmi, főleg nyelvészeti kutatások ismeretében megállapítható, hogy a magyarok Közép-Ázsiából, Urálon túli területekről vagy Mongóliából érkeztek Európába, nyugatról kerülve meg Tibetet.

Mint már említettem, a magyar nemzet származásával kapcsolatos viták még mindig tartanak. A történészek és publicisták által folytatott, olvasók szélesebb körei által érdeklődéssel kísért polémiák, viták során két fő álláspont rajzolódott ki. Az első álláspont hirdetői a magyarok finnugor eredete mellett foglalnak állást, a másik csoport viszont a hun rokonság mellett érvel, rámutatva arra, hogy a magyarok európai jelenlétének első évszázadaiban ennek a rokonságnak a tudata általános volt a magyarok körében. És valóban, „akkoriban azt tartották, hogy Árpád, a magyarok vezére közvetlen örököse volt Attilának, és »Isten Ostorának« halála után a hunok visszatértek Európába, hogy visszaszerezzék hazájukat, és az erdélyi székelyek az utódaik. Elfogulatlanul szemlélve ezeket az érveket, meg kell állapítani, hogy hiányoznak a

bizonyítékok, miként a lengyelek származási teóriája esetében is. A magyarok egyébként hasonló kulturális formációból származnak, mint a szarmaták. A hun eredet hirdetői jelentős mértékben gazdagították az idők során érvrendszerüket. Tágabb értelmet nyert a hunizmus fogalma, a keleti életerő jelképes igazolásának tartva azt, amelyben egyre jelentősebb szerepet kezdtek játszani a török és a mongol elemek." A hun (orientális) teória mellett szóló fontos érveket szolgáltattak meg a nyelvészek, rámutatva a magyar nyelv és a török nyelvek rokonságára, amely összehasonlíthatatlanul mélyebb, mint a finn nyelvvel való rokonság. Felvetődik az is, hogy a finnugor elmélet genezise alapjában véve politikai természetű, mivel a XVIII. században született a magyarokkal nem rokonszenvező történészek körében, alighanem a Habsburgok sugalmazására, akiknek az volt a céljuk, hogy leértékeljék a magyarokat. Tagadták ugyanis a magyaroknak a nagy orientális kultúra képviselőihez fűződő rokonságát, azt hirdették, hogy az emberiség történelmében nem sok nyomot hagyó pásztor törzsekkel közös a származásuk.

A szenvedélyes származástani érdeklődések közepette újabb elméletek, hipotézisek születtek, amelyeket azonban sosem vettek komolyan mások, csak megalkotóik és azok fanatikus követői. Ezek közül a feltevések közül a leghíresebbek azt állították, hogy a magyarok turáni-szíriai-egyiptomi vagy etruszk, sőt, sumér eredettel büszkélkedhetnek. Az utóbbi lehetőséggel kapcsolatos viták különös erőre kaptak Komoróczynak a múlt század hetvenes éveiben megjelent, ennek a kérdéskörnek szentelt könyve nyomán. A XIX. század vége felé új vitákat gerjesztettek Kiszely István könyvei: *Hon-*

nan jöttünk. Elméletek a magyarok őshazájáról (1992), valamint *A magyarság őstörténete. Mit adott a magyarság a világnak* (1–2. köt., 1996).

A származástani kontextusba helyezett magyar önazonosságról szóló publikációk és viták felerősödtek a XX. és XXI. század fordulóján a magyarok európai letelepedésének és a magyar államiság létrejöttének évfordulós megünneplésével kapcsolatban. A vitákhoz megfelelő légkört teremtett másfelől Magyarország európai uniós csatlakozásának perspektívája, amelynek kapcsán a magyar értelmiség jelentős része szükségesnek tartotta az identitás és a nemzeti jelleg gondos megőrzését.

Ezek a témák mindazonáltal megjelentek már a Magyarország európai helyével kapcsolatos régóta zajló vitákban is. Az ezekben elhangzó legérdekesebb véleményeket a monumentális, kétkötetes *Helyünk Európában* című, kiadványban gyűjtötték össze. Jóval több mint száz, sok esetben igen kiváló, eltérő politikai és filozófiai nézeteket valló szerző szerepel benne: költők, írók, filozófusok, történészek, újságírók, politikusok, közgazdászok. Az első szöveg Ady Endre *Morituri* c. cikke 1905-ből való, az utolsó a XX. század kilencvenes éveiből. A magyar önazonosság kérdése folytonosan megjelenik műveikben, jóllehet elsősorban a más európai népekhez fűződő viszony keretében és a politikai, gazdasági, kulturális integrációval kapcsolatos különféle tervek keretében (ezek szinte kizárólag közép-európai integrációról szóló projektek).

Érdemes még megemlíteni a magyar származástani viták régebbi hagyományait. Gondolok itt a mi szarmatizmusunkkal párhuzamos szkíta-

hun örökségre. Már a XII. század végéről származó első magyar krónika, a *Gesta Hungarorum* említést tesz a magyar nemesség szkíta eredetéről, egyúttal a legendás hun vezért, Attilát úgy mutatja be, mint a magyarok őseit. A szkíta–hun eredetmítosznak a magyarok tudatában való kialakulására a legnagyobb hatást azonban Kézai Simon száz évvel később született krónikája fejtette ki. Amint azt magyar történészek (Szűcs Jenő) feltételezik, a krónika szerzője olvasta a francia forrásokat, valószínűleg ismerte a *Nibelung-éneket*, benne az Attila hun vezérről szóló részt. Tény, hogy tudatosan törekedett a magyarok származását a lehető legjobb színben feltüntetni. A magyarokat nemcsak a szkítáktól és hunoktól származtatja, hanem mindenekelőtt a bibliai Jáfettől, s csak második láncszem lett volna a szkíta király, Thana. A krónikás a magyarok legrégebbi őshazájának Perzsiát tekintette, ahonnan átvándoroltak Meotisba, majd Szkítiába, végül pedig Pannóniába. Ebben a krónikában nincsenek egyértelműen szétválasztva a szkíták és a hunok, ám a hun elem – hogy úgy mondjuk – bizonyos előnyt élvez. Már az I. könyv bemutatja a hunok történetét, akik Szkítiában éltek, aztán átköltöztek Pannóniába.

A magyarok hun származását volt hivatott bizonyítani az is, hogy Attila királyi címerét (a legendás turulmadárral) a magyarok még a X. század végén is használták. A krónikás ezenkívül közölt még legendát a csodaszarvasról, a magyarok szent (mitikus) állatáról. Ez a legenda tartalmazza két testvér, Hunor és Magor történetét is. Közülük az első a hunok ősapja, a másik a magyaroké, ami azt sugallja, hogy a magyarok nem egyenes ági leszármazottai a hunoknak, csak hun–magyar rokonság létezik. Ez természetesen

nem nyomta rá bélyegét a hun–szkíta eredetmítosz további sorsára. Erre a nyomra utal számos külföldi szerző. Aeneas Silvius Piccolomini (II. Pius) *Cosmographia* (1504) c. művében azt írta a magyarokról, hogy „szkíta nemzetségből származnak”, bár nem azonosak a hunokkal. A mi tudós Miechowitánk viszont Pannónia akkori lakóit egyszerűen hunoknak tartotta.

A szkíta–hun mítosz hamarosan bekerült az irodalomba, s ott is maradt egészen a felvilágosodásig. Bizonyos elemekre később is hivatkoztak, s máig is hivatkoznak. Azt, hogy a szkíta–hun származást nemesi rangnak tekintették, bizonyítja az a tény, hogy a szkíta a bátor, tetőtől talpig magyar férfi szinonimája volt, és ez a (másodlagos) jelentése a „szittyá” szóban a mai napig megőrződött.

A magyarok nemzeti identitásának meghatározása és megerősítése céljából a származási argumentumokra, genealógiai mítoszokra való hivatkozás nem volt annyira általános az „idegen” Anjouk uralma idején, ám a XV. század közepén, amikor tősgyökeres magyarok kerültek trónra, újra felerősödött. A hun–szkíta mítosznak ugyanis, a mi szarmatizmusunkhoz hasonlóan, kifejezetten nemzeti és osztályjellege volt (ma azt mondanánk: nacionalista jellege). Nemesi ideológiaként a nemességet azonosította a magyar nemzettel, s kizárta belőle a többi társadalmi rendet és réteget. Ez a kizárás a Szent Korona Országában – jobban, mint a lengyel nemesi Köztársaságban – vonatkozott mindenkire, aki más volt, mint a domináns (ez esetben magyar) nemzetiséghez tartozók. Az ilyen emberek természetesen főleg a polgársághoz és parasztsághoz, valamint a papsághoz tartoztak. Jelentős kivételt képezett a horvát nemesség, amely

azonban elmagyarosodott (ahogyan a litván nemesség is ellengyelesedett). A származásból levezetett identitás tehát antagonizálta a társadalmi viszonyokat a magyar államban. Ami még érdekesebb, kirekesztette a magyar parasztságot is, amely később – a XIX. századtól kezdve – a magyar értelmiség nagy része számára a magyar önazonosság esszenciájává és támaszává vált.

A származási ideológia elégtelensége, vagy inkább alkalmatlansága a soknemzetiségű ország viszonyai között eléggé drasztikus módon jelentkezett a felvilágosodás korában, amikor bekövetkezett a nemzeti önazonosság általános ébredése, és minden nép kezdte benyújtani igényét a szuverenítésra, a külön identitásra, némely esetekben pedig – a saját államiságra. Az identitás kérdésében ekkor új kritériumok szükségessége merült fel. Tegyük még hozzá, hogy a genealógiából levezetett önazonosság a magyaroknak megmutatta veszélyes oldalát is, amikor ugyanezt keresni és magukban tudatosítani kezdték a történelmi Magyarország részét képező nemzeti kisebbségek. Ekkor keletkezett az a kényszeres félelem, hogy a magyarok felolvadnak a „szláv tengerben”, a félelem az egymással rokon szláv vagy germán népek szolidaritásától. Különösen, mivel a XVIII. század végén Herder az Európában magukra maradt magyaroknak pusztulást jósolt. A megsemmisülés kísértete ott lebegett a magyarok feje fölött az egész XIX. század folyamán, és időről időre később is. Széchenyi István, akit honfitársai „a legnagyobb magyarnak” tartottak, a XIX. század közepén a következő híres mondást intézte hozzánk: „nyelvében él a nemzet”.

Alapjában véve nem mondott ezzel semmi újat. A magyarok tudták

ezt már a felvilágosodás óta, Széchenyi legfeljebb megerősítette őket ebben. A XVIII. és XIX. század fordulóján, reakcióként Herder már említett balszerencsés jóslatára, a magyar értelmiségiek jelentős mértékben a nemzeti nyelv szerepére kezdtek koncentrálni. Eléggé egybehangzóan állították, hogy nyelv nélkül nemzet mint nemzet nem keletkezhet (Gáti I.), hogy a nyelvvel együtt a nemzet is eltűnik (Kiss J.), hogy nemzetünk addig magyar, amíg él a magyar nyelv (Virág B.), stb. Csak néhányan vallották, hogy egy nemzet pusztulásáról nem a nyelv elvesztése, hanem a hatalom és a terület elvesztése dönt.

Éppen a nyelv és a terület volt az akkori vitákban a nemzeti identitás fő kritériuma. A nyelvi kritérium *novum* volt, a területális kritérium viszont már régóta jelen volt a soknemzetiségű Magyarország lakosságának tudatában mint a származástani ideológiára adott sajátos *antidotum*. A Szent Korona összes lakosának identitásérzése lakhelyéhez, közvetve az ország területéhez kötődött. Közismert volt ekkoriban a „hungarus” fogalma, ennek segítségével határozták meg önazonosságukat másokkal szemben. Az önazonosság fenntartása ilyen módon azonban már nem volt lehetséges a nemzettudat említett ébredése miatt. Az egyre általánosabbá váló és demokratizálódó nemzeti érzésnek újabb meghatározásokra volt szüksége. A nyelv, rövidesen az egész nemzeti (népi) kultúra kielégítette ezt a szükségletet, de a nemzeti identitás kritériumai és meghatározásai kölcsönösen nem küszöbölték ki egymást. Az utódok örökségévé lettek, és megjelennek a kortárs értelmiségi vitákban.

Az értelmiség problematikáját Magyarországon sokan feldolgozták. Némely dolgozat nemzetközi renoméra tett szert. A belőlük kialakuló kép sokoldalú és finoman kidolgozott, bár nem mentes a disszonanciától sem. Az erről a társadalmi csoportról alkotott kép különbségei főleg abban rejlenek, hogy más társadalmi osztályokhoz/rétegekhez képest kivételes karakterük és státuszuk van. A magyar szerzők többsége az értelmiségben nagyon különleges réteget lát, amely nem szokványos helyet foglal el a társadalmi struktúrában. A más társadalmi osztályok és rétegek közötti elhelyezésére tett próbálkozások a lengyel elképzelésre egednek aszszociálni, miszerint az értelmiséget osztályok feletti (vagy osztályok közötti) formációként kell kezelni. Az értelmiség ilyen – különleges – státusának támogatói rendszerint sajátos étoszt és ahhoz kapcsolódó küldetéstudatot tulajdonítanak az értelmiségnek. Ezek az értékek – a lengyel hagyományokhoz hasonlóan – összekapcsolódnak a humanista vagy erkölcsi alapelvekhez való töretlen kötődéssel, kisebb mértékben általános társadalmi vagy össznemzeti érdekekkel. Ki van zárva a különböző társadalmi csoportok partikuláris érdeke, különösen, hogyha az egyes érdekcsoportok vagy politikai pártok privilégiumát jelentené, főleg pedig akkor, ha a hatalmat az igazság fölé helyezné stb. Az egyetlen megengedett – és elfogadott – eltérés a gyengébb egyének és csoportok: mellőzöttek, üldözöttek, kirekesztettek stb. iránt tanúsított magatartásban jut kifejezésre.

Azok a szerzők, akik ily módon fogják fel az értelmiség státusát és szerepét – vagy egyetértenek az ilyen felfogással –, tudatában vannak annak, hogy itt inkább bizonyos mér-

téig absztrakt mintaképről van szó. A magyar értelmiségi valódi képe különféle hiányosságokat hordoz magában, amelyek leggyakrabban szokásos emberi érzelmek és szenvedélyek ellenőrizetlen jelenlétéből fakadnak. Mert hiszen még értelmiségi körökben is előfordul, hogy valaki szereti az emberiséget, de ki nem állhat bizonyos személyeket, s ami még rosszabb – ahogy különösen a rosszindulatú kritikusok feltételezik –, előfordul, hogy az értelmiség az eszmét az emberek fölé helyezi.

Határozott kisebbségben vannak azok a szerzők, akik az értelmiséget a társadalmi osztályok/rétegek egyikének tartják, amely semmiben sem különbözik a többitől. Ennek a tézisnek a szószólói közé többnyire kutatók és újságírók tartoznak, akik elfogadják az értelmiségi státus objektivizált, „étoszon kívüli” jellemzőit. Úgy tetszik, hogy az értelmiséghez tartozás kritériumait, különösen az elvárt iskolai végzettséget tekintve, Magyarországon liberálisabb a helyzet. Megengedett dolog (néhány, ezt a problematikát tárgyaló munkában) az értelmiségi lét egyfajta osztályozása. A képzettség kritériumát általában kiegészítik olyan követelményekkel, mint az illető személy kulturáltsága, az önképzés, aktív részvétel a magas kultúrában, az értelmiségi elit esetében pedig – az alkotómunka. Nem akadtam viszont olyan komoly magyar munkára, amely azt a napjainkban fontos problémát vetné fel, hogy milyen a kölcsönös viszony az értelmiség és az „új profik” rétege között, pedig ezt a kérdést már több mint fél évszázada boncolgatta a nagy magyar társadalomtudós, Bibó István.

Másfajta, a minket érdeklő kérdésben radikális álláspontot foglal el Konrád György és Szelényi Iván az

értelmiség kérdésének szentelt, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című, talán leghíresebb magyar könyv két szerzője. Már maga a cím is sokatmondó. Nos, a szerzők elismerik az értelmiség definíciójának létezését mint olyan kultúraalkotó réteget, amely értelmet ad a világnak és rendelkezik a társadalmi küldetés érzésével. Úgy vélik azonban a szerzők, hogy ez a definíció elszakad a társadalmi realitástól. Valójában az a helyzet ugyanis, hogy az értelmiség pozíciója konkrét társadalmi struktúrákban alapvetően ugyanolyan, mint más társadalmi osztályoké. És ugyanolyanok az érdekei és céljai, beleértve a legfőbb célt, vagyis a domináns pozíció megszerzését, s ami ebből következik – a politikai hatalom megszerzését is.

Az értelmiség ezért nem lehet a világ lelkiismerete. Igyekszik ugyan a világot meggyőzni, magát mindig úgy mutatva be, ahogyan azt aktuális partikuláris érdeke diktálja. Erre az érdekre gondolva, hamis mítoszokat sző magáról. Ezt tette például, amikor igazolni igyekezett a totalitárius rendszerekkel kapcsolatos magatartását. Skrupulusok nélkül használja ki tudását, vagy egyenesen visszaél vele, és a kultúra területén monopolista és diktátor lévén, semmibe veszi más társadalmi rétegek kultúráját, ha nem sikerül azt kisajátítania.

Konrád és Szelényi nézeteivel sokan vitatkoztak, de követőket is szereztek maguknak. Ilyen ambivalens viszonyulással találkozunk a szerzők által megfogalmazott diagnózisok és tézisek kapcsán az 1997-ben kiadott *Az (magyar) értelmiség hivatása* c. vaskos könyvben. A kötet a szerkesztő, Fasang Árpád bőséges, közel 150 oldalas értekezését, valamint 69, a mai magyar értelmiség különfé-

le csoportjait képviselő szerző cikket tartalmazza. Fasang a könyvben az értelmiség aktuális tudatának és kondíciójának *summáját* szándékozta bemutatni. Az általános jellemzéssel való próbálkozás egyébként benne van az ő értekezésében, amellyel a szerzők többsége (akiknek lehetőségük volt korábban megismerkedni a szöveggel) egyetértett, és helyénvalónak találta azt.

Fasang erőteljes kritikával viszonyul a – véleménye szerint – folyó politikai eseményekbe túlságosan belegabalyodott magyar értelmiség aktuális állapotához. Hűtlenné vált ez az értelmiség a küldetéséhez, rombolja saját (lehet, hogy hamis) mítoszát – töpreng a szerző Konrádra és Szelényire utalva. Fasang szerint, a mai értelmiség egyik hivatása a léghő megtisztítása a hazugságtól és a társadalom megszabadítása a félelemtől. Ezzel szemben az értelmiség maga provokál és gerjeszt konfliktusokat még az értelmiségen belül is. Ennek oka – hangsúlyozza a szerző – az, hogy erősen „heterogén”. A magyarországi értelmiség ma több, erőteljes arculatú csoportra oszlik, úgymint: plebejus származásúakra, a kommunista értelmiség utódaira, többnemzedéknyi hagyománnyal rendelkezőkre, zsidó értelmiségiekre, valamint (osztrák–magyar) „posztmonarchikus” értelmiségiekre.

Eltételezve a fenti osztályozás helyességétől, elfogadhatjuk, hogy bizonyos képet azért ad a mai magyar értelmiségről. Az idézett könyv egyik szerzője szerint a mai magyar értelmiség központi problémái „az önzonosság, a másság, a kirekesztés”. Vagyis felsorolja azt a három fogalmat, amelyek egyazon, a mai világban nagyon fontos problémakörből erednek. A mássághoz való viszonyulás,

a másokkal (idegenekkel) szemben tanúsított magatartás nem csupán az egyéni kultúra kérdése. Ezen múlik a társadalmak kondíciója, a társadalmi élet alakulása, egyének, csoportok, egész közösségek tapasztalatai, s az ezekből származó összes következmény. A mássághoz való viszonyulás (magatartás) fokozatokra osztható: a felismeréstől az elismerésen, tolerancián át az elfogadásig, amely – írja Dudich Endre – a legnehezebb. Emellett függ még attól is, hogyan határozzuk meg saját identitásunkat, és milyen érzelmi tartalmakat kapcsolunk hozzá. Akár azt is mondhatjuk, hogy ez a viszonyulás szétszakíthatatlanul összefügg ezzel.

1945 után azonnal előtérbe került annak szükséglete, hogy a magyar értelmiség harcba szálljon saját identitásáért és a nemzeti identitásért az önkényuralmi veszéllyel szemben. Természetesen még mindig – egyébként több évtized óta – nagyon lényeges volt a zsidókérdés. Zárójelben jegyezzük meg, hogy még ma is gyakran felbukkan különféle megnyilatkozásokban, és ehhez a kérdéshez még visszatérünk.

A második világháború után a magyar értelmiség jelentős mértékben vállalt részt a társadalmi reformoknak és az új rendszer építésének megvalósításában. Vonatkozik ez főleg a magát a népi mozgalomhoz tartozónak valló értelmiségre, és a korszak első éveire, mielőtt a politikai teret és az ország életét eluralták volna a kommunisták. De a magyar szellemi elit túlságosan nagy része a Rákosi nevéhez köthető könyörtelen önkényuralom idején is kompromisszumot kötött a diktátorokkal, s voltak olyanok is, akik kéz a kézben haladtak velük.

Jelentős százalékot tett ki közülük a zsidó származású értelmiség, amit később gondosan a szemére is vetettek. Emlékezni kell azonban arra, hogy ezzel az értelmiséggel szemben akkor különösen kifinomult és könyörtelen eszközöket használt a hatalom. Magyarországon különbséget tettek „a tisztességes és tisztességtelen értelmiség” között, miközben ilyen megkülönböztetést nem alkalmaztak más társadalmi osztályokkal és rétegekkel szemben. A kommunista hatalom ugyanis arra törekedett, hogy kiválogasson, esetleg létrehozson magának egyfajta apologéta kasztot. Felvetődik itt a kérdés, hogy azok, akik behódoltak és szolgálták a rendszert, értelmiségieknek tarthatók-e még. Az értelmiségi étosz szigorú normái felől nézve bizonyára nem, de szóba jöhetnek (a catói igazságosztók mindenféle fenntartásai ellenére) az önkényuralommal folytatott tudatos játékok esetei, hogy csak a Miłosz által leírtakat említsük, vagy pedig a törtetlen és őszinte hit esetei – különösen a baloldali értelmiség körében, amely gyakran plebejus származásával igazolta magát. Ezek az emberek hittek abban, hogy a különféle torzulások ellenére, amelyekre a hatalom mindenféle magyarázatokat talált ki, az új rendszer *per saldo* jobb a réginél, és nagyobb lehetőségeket biztosít az alacsonyabb társadalmi rétegek emancipációjára. Ilyen körülmények között a magyar értelmiségnek akkoriban el kellett gondolkodnia saját önazonosságán. A nemzeti identitás kérdése viszont óhatatlanul felmerült annak a kommunisták által történt módszeres háttérbe szorítása – vagy egyenesen elnyomása – miatt. Gondot jelentett ez az egész szovjet tábor értelmisége esetében. Magyarországon ez néha groteszk, nagyon komor

groteszk formát öltött, mivel főnről megtiltották a nemzeti kategóriákban való gondolkodást, tekintettel a kommunisták által tévesen értett és alkalmazott internacionalista ideológiára. A háttérben az uralkodó állam érdekéről is szó volt. A magyar történészek és publicisták előszedve ezeket a problémákat, számos példát hoznak a magyar hatóságok érzékenységére a magyar nacionalizmus jelenségeinek feltárásával kapcsolatban. Zárójelben megjegyezve, ezek néha az ún. politikai korrektséggel kapcsolatos mai kínlődásokra emlékeztetnek.

A válasz – benne a magyar értelmiség mindkét, fentebb említett áramlatának vezeklése – 1956-ban következett be. A forradalmi budapesti október a szólás- és gondolatszabadság csúcsa volt, de a csúcsra vezető út korábban, Sztálin halála után kezdődött. Jóval meredekebb volt a csúcsról lefelé vezető út, de nem ért véget olyan mélyen – természetesen –, mint amilyen mélyre kellett volna jutnia, ha akkor visszatérés következik be az 1949–1953-as viszonyok közé. Az értelmiség 56-os pozitív tevékenysége tágabb és mélyrehatóbb elemzést érdemelne, de ez a problematika kívül esik a jelen írás témáján. Érdemes azonban emlékezni, hogy az európai értelmiségi elit (különösen a közép- és kelet-európaiak) számára éppen a magyar felkelés jelentette a szellemi megújulás forrását, a nemzedéki traumát, pillanatnyi tisztánlátást és az ábrándoktól való megszabadulást. Aztán következett a „puha diktatúra” nehéz korszaka, amely mélységes csalódást okozott a magyar értelmiségnek, és nem volt veszélytelen. Nem volt már olyan egyértelmű a szigorúság, mint Rákosi idején, de volt helyette unalom- és hiábavalóság-érzet, elnémulás és benutság. Már ki

lehetett fejezni hazafias magatartást, lehetett – legalábbis bizonyos fokig – a nemzeti identitásról elmélkedni, de a szomszédos országokban rekedt magyar kisebbséggel vagy a nyugati emigrációban élőkkel kapcsolatos kérdéseket szigorúan szabályozták, ezek valójában tabutémáknak számítottak.

Az ugyanazon politikai táborhoz tartozó szomszédos országok magyar kisebbségének ügyét a hivatalos tényezők nemcsak kellemetlennek, hanem egyenesen veszélyesnek tartották. Nem csupán gyengítette a szovjet blokk potenciális egységét, ami nem nagyon tetszhetett Moszkvának, de határrevízióval is fenyegetett, precedensként szolgálhatott más országok szeparatista mozgalmai számára stb. Ezért a magyar értelmiség minden, ezzel a kérdéssel kapcsolatos kezdeményezését elnémították és korlátozták. A röviddel Trianon után elkezdett vitát is hosszú évekre felfüggesztették. A háború után sikerült Bibó Istvánnak megszólalnia ebben a kérdésben. *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című híres könyvében azzal vádolja a magyar államférfiakat, politikusokat és a történelmi Magyarország, vagyis a Szent Korona soknemzetiségű országának összes szószólóját, hogy hamisan szemlélik a valóságot, és nem vonják le a megfelelő következtetéseket a történelem adta lekézből. Ugyanakkor azonban elismeri, hogy 1918 után ugyanúgy, mint 1945 után (az új csehszlovák állam létrejötte), Magyarországot megfosztották etnikailag magyar területektől is. Bibó radikális demokratizmusra épülő álláspontja sok kérdésben teljességgel illojális volt, érthető hát, hogy írásait Magyarországon csak a kommunizmus alkonyának idején adták ki. 1989 után felélesztették a kisebbségi lét különféle aspektusaival kapcsolatos vitát

is. Az egyik, szociológusok, publicisták, történészek, írók által boncolgatott, rádió- és tévéadásokban érintett probléma a magyar állam határain túl élő magyarok nemzettudatának és identitásának kérdése volt.

A legtöbb indulatot (már hagyományosan) az erdélyi magyar kisebbség ügye váltotta ki, bár időről időre feléledt – többnyire aktuális események vagy politikai döntések hatására – a magyar Felvidék (Szlovákia) körüli vita is. Kevesebbet foglalkoztak a Vajdasággal, ahol viszonylag kevés magyar maradt.

A magyar viták hátterében fel-felbukkannak az erdélyi Cs. Gyimesi Éva korábbi, az ottani értelmiség tudatának szentelt kutatásai (néhányuk egyenesen a hetvenes évekből). Az egyébként Magyarországon igen nagyra becsült szerző elemzései és fejtegetései nem váltottak ki különösebb tiltakozást a hatalom részéről, különösen, mivel a magyarok által erősen mitologizált erdélyi valóságkép megtisztításához vezettek. A hetvenes évek vége felé Gyimesi azt írta, hogy az erdélyi magyar értelmiség tudatában bekövetkező változások többek között a messianisztikus utópiákkal való szakítást jelentik. Hangsúlyozta azt is, hogy ez az értelmiség nem monolit, hogy a csángók, akiket Magyarországon a saját kisebbségüknek tartanak, határozottan hangsúlyozzák különbözőségüket, és a nemzeti, kulturális megoldásokat kereső erdélyi értelmiség Erdély magyar társadalmának kisebbségét alkotja.

Itt merül fel a kisebbségi lét leglényegesebb problémája – ahogyan később Kányádi András írta –: az identitás megőrzése. A szerző tágas európai térben tárgyalja a kérdést. Rámutat a Nyugat és a Kelet közti különbségekre. Hangsúlyozza, hogy

Nyugaton egészen más a helyzet, a nemzettudat fogalma szórványban érthetetlen valami. Egy Finnországból származó svéd finnek tartja magát (mert finn állampolgár, és a finn nemzethez tartozik). Eszébe sem jut, hogy Svédországhoz csatlakozzék. Erdélyben ezzel szemben egy magyar végső soron erdélyinek, esetleg székelynek azonosíthatja magát, de romának nem. Magyar viszonylatban is előfordulnak azonban jelentős eltérések a fenti szabálytól. A vajdasági magyarok számottevő százaléka jugoszláv akar lenni. Függetlenül attól, hogy pl. tökéletesen beszélnek a magyar nyelvet. A szerző említést tesz a nyelvről, annak szerepét ugyanis mint a nemzettudat motívumáét és alkotórészéét mindenütt hangsúlyozzák, a jelenlegi vitákban is. Kányádi is hangsúlyozza, bár jól ismer nyugat-európai eseteket, amelyek ezt a szerepet, úgy tesszik, relativizálják. Európának ebben a régiójában azonban, állítják magyar publicisták, az önazonosság legfőbb öre a nyelv. Az anyanyelv és – tágabban – őseink kultúrájának kultiválása az értelmiség fő feladata a nemzeti kisebbségek körében. A cél itt elsősorban a megmaradás. Magyar szerzők számontartják az ilyen célhoz vezető út akadályait. A nyelv kérdésében nagy szerepet játszik akár az állami nyelv külső nyomása, amely nyelvet nemegyszer támogatnak – pragmatikus okokból – a nemzeti kisebbségek tagjai, pl. a gyermekeik tanulását és jövőjét szem előtt tartó szülők. Erőteljesen és sokféleképpen hat az erdélyi magyarok következő nemzedékeire a román kultúra. Mindez sérti az ősök földje iránti szolidaritást, annál is inkább, mivel ezeknek az ősöknek már több generációja a határon túl született. Románia pedig kezdettől fogva a magyarok asszimilálására törekedett.

A második világháború után az erdélyi magyar értelmiség egy része a kommunista ideológia csapdájába esett, eljutva saját intézményeinek – mintegy ámokfutóként – végrehajtott lerombolásáig. Magyar intézményeket a románok először 1944-ben romboltak le arra hivatkozva, hogy azok egy Hitlerrel együttműködő fasiszta állam polgárainak tulajdonai.

A kommunista korszakban az erdélyi magyarok nemzettudatának erózióját két mítosz fékezte, amelyeket tudatosan ápolt az értelmiség a határ mindkét oldalán. Tették ezt általában nemcsak jóhiszeműen, a nemes nemzeti cél érdekében. Egyszerűen hittek bennük. Erdélyben az a mítosz terjedt, hogy Magyarország egyfajta Kánaán, a román életszínvonallal összehasonlíthatatlan jólét országa. Magyarországon olyan mítosz élt Erdélyről, hogy az egyfajta elvesztett paradicsom, a magyar lélek, a nagyszerű népi kultúra, az érintetlen nyelv, a mesés tájak stb. menedéke.

Mindkét mítoszt gondosan ápolták. Különösen a magyarországi értelmiség dédelgette Erdély mítoszáit. Miként Gyimesi Éva is megfigyelte, az Erdélynek és lakóinak reális bemutatására tett minden próbálkozást nemzeti árulásnak tartottak a magyar társadalom széles köreiben. Ennek a mítosznak voltak bizonyos erkölcsi konnotációi: feltételezte például a magyarok Erdélyhez való hűségét. A magyar értelmiség ezt a hűséget mindenekelőtt az erdélyi értelmiségi elitekhez intézett imperatívusz formájában értelmezte. Ennek értelmében az erdélyi magyaroknak saját otthonukban kell maradniuk, hogy terjesszék ott a magyar szellemet és erősítsék honfitársaikban a nemzeti önazonosság érzését. Ez a probléma a trianoni szerződés után azonnal

felmerült, mindvégig jelen volt, és ma is aktuális a magyarok tudatában. Megértve a szerződés súlyát, azonnal, már 1920-ban – Trianonra adott közvetlen válaszként – bekövetkezett az erdélyi magyarok hatalmas (több mint 70 ezer embert érintő) *exodus*a az új Magyarországra. Ekkoriban megszólaltak az erdélyi értelmiségi elit legkiemelkedőbb alakjai: Koós Károly, Zágonyi Imre és Paal Árpád, s felszólították a helyi magyarokat, hogy maradjanak szülőföldjükön Erdély magyar voltának védelmében. Az ezt a célt szolgáló mozgalmat és annak ideológiai hátterét transzilvanizmusnak nevezték, amely fontos szerepet játszott a két világháború közti időszakban, az emigrációt azonban véglegesen nem tudta megakadályozni. Tekintélyén jelentős csorbát ejtett Makkai Sándor esete, ő ugyanis „a helyben maradás ideológiájának” legelszántabb hirdetője volt, mégis elhagyta Erdélyt, és Magyarországra távozott.

A magyar értelmiség jelentős részét – (általában) Rákosi titkos ellenzékét – 1945 után is a szomszédos országokban élő kisebbség sorsa iránt tanúsított őszinte érdeklődés jellemezte. Ezek az értelmiségiek igyekeztek kapcsolatot tartani erdélyi kollégáikkal, hogy a lehetőségekhez képest ellenhatást fejtsenek ki a hivatalos propagandával szemben, egyúttal megakadályozzák az ottani magyar közösséget az anyaországból és Romániából egyaránt sújtó veszélyes indoktrinációt. A kommunista propaganda különösen akkor végezte a legnagyobb pusztítást az erdélyi magyarok tudatában, amikor a még mindig tekintélynek örvendő, de áruló magyarországi értelmiségiek támogatták őket. Hosszú idő kellett például ahhoz, hogy az erdélyi értelmiség va-

lóságosan ítélhesse meg az 1956-os forradalom igazi jellegét. A történelmi igazsághoz vezető út nagyon fájdalmas volt, és bővelkedett a sztálinizmussal és a román nacionalizmussal szövetkező erők részéről elszenvedett nyomásgyakorlásban.

Ilyen körülmények között jelent meg az erdélyi értelmiség körében Tánzos Gábor. Az ő és a hozzá hasonlók szándéka az volt, hogy megakadályozzák a romániai magyarok asszimilációját. Tánzos, küldetésének szellemében, megpróbált hidat építeni a magyar értelmiség két fő áramlatát, a „népieket” és az „urbánusokat” elválasztó szakadék fölé. Hála az olyan emberek nagy tekintélyének, amilyen elsősorban Illyés Gyula volt – a nagy író utat talált a kommunistákkal történő megegyezés felé, és elismerésüknek is örvendhetett –, 1968 után ezek az ügyek a hírközlési eszközökben is megjelenhettek. Ennek következtében Tánzos és a hozzá hasonló, elkötelezett értelmiségiek kezdeményezései körül viták és eszmecserék keletkeztek. A magyar diaszpóra legaktívabb misszionáriusai közé tartozott Csoóri Sándor, Für Lajos, Kiss Ferenc és Pomogáts Béla, akik nem féltek független véleményt nyilvánítani az erdélyi kérdésben. Az irodalomtudós Pomogáts máig is megszólal ebben a témában, bebizonyította például, hogy a hetvenes évek közepén mód-szeres pusztítás zajlott Romániában a magyar szubsztancia és a magyar intézmények ellen. Történt mindez a látszólagos liberalizálás keretében (többek között engedélyeztek magyar televíziós programot, létrejöhett a Kriterion Kiadó), és a diktátor azon erőteljes törekvései közepette, hogy Romániáról a Szovjetuniótól független állam képét alakítsa ki. El kell azonban ismerni, hogy ekkoriban különösen

fokozódott az erdélyi magyar értelmiség missziós tevékenysége. A nyolcvanas években már nemcsak a „népi” értelmiségiek jártak Erdélybe, hanem a „Lukács-iskola” képviselői is. És megállapítható, hogy abban az időszakban kordában tartották az emigráns tendenciákat, amelyek az erdélyi magyarságban erőteljesek voltak, s az ottani – értékelvű és hazafias – értelmiség olyan zászlóvivőknek számító tagjait is érintették, mint többek között Szervatius Tibor szobrászművészt vagy a kiváló író, Páskándi Gézát. A Magyarországról mint az ígéret földjéről kialakult mítosz különféleképpen hatott az erdélyi emigránsok döntéseire: voltak, akiket mindenekelőtt a jobb anyagi viszonyok lehetősége, voltak, akiket a több szabadság lehetősége vonzott. Jelentős emigránshullám jelent meg Magyarországon a nyolcvanas években, de még nagyobb rövidesen a rendszerváltás után (1989–1992). Ez a jelenség ambivalens reakciót váltott ki Magyarországon és Erdélyben egyaránt. Nagyobb megértést tanúsítottak „egyszerű emberek” távozásá kapcsán, bírálták, a közösség gyengítésével vádolták ezzel szemben az értelmiségiek emigrálását. Vizsgálták a távozás erkölcsi hatásait az identitással összefüggésben is. Szociológiai kutatásokat végeztek, hogy jobban megértsék a jelenséget, amelyről a publicisták heves vitákat folytattak, s ezeknek nyomán az „egyszerű emberek” is mindennapi beszélgetéseik során. Godri Irén például a Romániából távozó magyar értelmiség emigrációjának motivációit és ideológiai okait vizsgálta. A kérdőíven a megkérdezett emigránsoktól (és magától) többek között az alábbiak iránt érdeklődött:

– Mi készítette önt a szülőföld elhagyására, és milyen társadalmi és kö-

zösségi feltételek közt születtek ezek a döntések?

– Hogyan próbálják az emigránsok – eljárásuk „megideologizálásával” – feloldani erkölcsi konfliktusaikat?

– Milyen mértékben sikerült önnek megőriznie erdélyiségét, és hogyan alakult identitása az új közeggel történő integrálódás folyamán?

Az 1989–1990-es években az emigrálás nagy hullámát még megpróbálták visszatartani, felértékelve emellett – erkölcsi szempontból – az Erdélyben maradást, és az *exodus* következményeit a katasztrófa kategóriáiban vizsgálva. Ez az álláspont fokozatosan liberalizálódott. A közösség törvényeivel kezdték szembeállítani az emberi jogokat, felhívták a figyelmet arra, hogy „az embert nem mindig a nemzet »szolgálatá« és a nemzettudat élte”. A megítélések manapság már jóval enyhébbek (a helyben maradás mellett kiálló szülők gyermekei külföldre, ezen belül – természetesen – Magyarországra utaznak tanulni). 1989 után egyébként a pragmatikus alapállások és motivációk kezdtek dominálni, az Erdélyből távozás fő oka – az értelmiség esetében is – az életkörülmények javításának szándéka volt. Ez a tendencia a fiatalabb nemzedék körében lett uralkodó. Cseke Péter állítása szerint, a mai kisebbségi fiataloknak nincs szükségük érzelmekre, csak jól akarnak élni, és inkább kerülik a politikát. A politika területéről érdemes megemlíteni a román és a magyar értelmiség 1990-es hivatalos találkozáját, amely az akkori magyar külügyminiszter, Horn Gyula deklarációjával kezdődött, miszerint a magyar kormány az államhatárok ügyét lezártnak tekinti. A megállapodás tervezetében szerepelt az emberi jogoknak, a kisebbségi jogoknak, a magyar–román határ sérthetetlenség-

ének, a nyitott társadalomnak, a kölcsönös viszonyok demokratizmusának kérdése. A tanácskozás alatt a résztvevők hírt kaptak arról, hogy támadás érte az RMDSZ székházát. Ez után az incidens után hároméves szünet következett a kapcsolatokban. Aztán a viszony megjavult, és ma már – mint-hogy mindkét ország az Európai Unió tagja – megfelelő.

Tűzfészkek jelentkeznek ezzel szemben egy másik, magyar kisebbséggel rendelkező szomszédos országgal – Szlovákiával – fennálló viszonyokban. 1989 előtt a magyaroknak itt ugyanolyan problémáik és dilemmáik voltak, mint Erdélyben, ám Budapest–Prága (Pozsony) viszonylatban a feszültségek az említett kérdésekben határozottan kisebbek voltak, majd csak a rendszerváltás után nőttek meg jelentős mértékben. A magyarok azzal vádolták, és ma is vádolják a szlovák politikai hatalmat, hogy diszkriminálja az egykori Felvidéken élő magyarokat. Szeméretik a szlovákoknak a tudatos törekvést arra, hogy asszimilálják a magyar kisebbséget többek között a nyelvi restrikciónak segítségével. Nem csoda hát, ha ebben a helyzetben szociológiai kutatásokat kezdeményeznek, hogy meghatározzák az ottani magyarok (nemzeti) tudatát (többek között 1995-ben, 1999-ben, 2001-ben).

A legfőbb kérdés minden kutatás során a szlovákiai magyar értelmiség identitására vonatkozott. A kérdést a következő három nézőpontból vizsgálták: az értelmiség mint társadalmi réteg identitása, „szakmai” identitása és nemzeti identitása. Az 1991-es adatok szerint (lakossági összeírás) a szlovákiai magyar nemzetiségű népesség száma 567 296 fő volt, ebből 16 407 fő rendelkezett felsőfokú végzettséggel (2,89%). Ennek az értelmiségnek

a 80%-a első generációs értelmiségi. A megkérdezettek véleménye szerint az ehhez a réteghez való tartozás meghatározói a következők: felsőfokú végzettség, független szellemi munka, kultúra iránti érdeklődés, ráadásul pedig: a közösség életének gazdagítása, magatartási minták felmutatása, saját közösség szellemi vezetése (erre a szerepre a legkevésbé hajlamosaknak a pedagógusok bizonyultak!). Külön érdekességként kiderült, hogy a fiatal értelmiségiek magyarországi tanulmányaik után visszatérnek Szlovákiába missziós szándékkal. Az egész csoport számára a szabványos érték-hierarchiába tartozik a család, a nemzet és a vallás mint olyan értékek, amelyek biztosítják a stabilitást és a folytonosságot. A többség a társadalmi szolgálat mellett és a fogyasztói életforma ellen nyilatkozott, ám a fiatalok közt (annak ellenére, hogy néhányan közülük érzik a nemzeti küldetés szükségességét) kifejezetten túlsúlyba kezd kerülni az önmegvalósítás ideálja, valamint a nemzeti többség prioritásának elismerése! A nemzeti önazonossággal kapcsolatos kérdésre válaszolva a megkérdezettek 2/3 része a nyelvvel és a kultúrával kötötte azt össze, a többiek a nemzetiségi hovatartozással és az egyéni választással. 93,7% számára természetes, hogy az az ember, aki Szlovákiában nőtt fel, de a magyar kultúrán nevelkedett és magyar anyanyelvű, csak magyar nemzetiségű lehet; 77,8% büszkén vallotta meg magyar identitását, a többiek számára viszont a nemzetiség nem lényeges dolog, vé-

gül néhányan leplezni igyekeznek magyar nemzetiségüket.

A nemzeti önazonosság kérdésének félretolását szorgalmazó tendenciák egyre erősödnek, ami a mai magyarországi vitákban is kifejeződik. Ennek ellenére még mindig határozottan kisebbségben vannak. Annál is inkább, mivel az „identitásért folyó harc” ma több harctéren zajlik. A jelen szövegben bemutatott témán kívül vannak még érdekes nemzetiségi kontextusaink, amelyek az ország belsejét jellemző helyzetre vonatkoznak. Mindenekelőtt két kérdésről van szó: a zsidó- és a cigánykérdésről. Mindkettő – különösen az első – régóta jelen van a magyarok életében és a magyar értelmiség élénk érdeklődési körében, és ugyancsak megérdemli a szélesebb körű figyelmet.

Ugyanakkor új terepei nyíltak az említett, identitásért folyó harcnak, szoros összefüggésben korunk civilizációs folyamataival: a globalizációval és a tömegkultúra expanziójával. Arról, hogy milyen hatással vannak ezek a jelenségek a társadalmi tudatra, milyen veszélyt jelenthetnek a nemzeti önazonosság érzését illetően, különösen a kisebb nemzetek, köztük a közép-európai nemzetek esetében, Magyarországon egyre több vita kerekedik. Ezekben a vitákban – érdekes módon – visszatér a nem is olyan új európai „kitágított patriotizmus” („szélesebb körű identitás”) koncepciója, elsősorban közép-európai vonatkozásban.

Szenyán Erzsébet fordítása